

کلیات

مقدمه:

امامت در تفکر اسلامی جایگاهی والا و اهمیت بسزایی دارد و قرآن کریم این شأن را از نبوت مهم‌تر قرار داده است، آنجا که خداوند، ابراهیم علیه السلام را با این‌که دارای مقام نبوت و رسالت بود، مورد آزمون‌های ویژه‌ای قرار داد و پس از آن که به درستی از عهده انجام آن آزمون‌ها برآمد، شأن امامت به او اعطاء گردید.^۱ بی‌شک ابتلائی که ابراهیم علیه السلام به آن‌ها آزموده شد، در نیل او به مقام امامت نقش اساسی داشته است. این مطلب در احادیثی که از اهل بیت علیهم السلام روایت شده، مورد تأکید قرار گرفته است. در روایتی از امام رضا علیه السلام نقل شده است: «إِنَّ الْأِمَامَةَ خَصَّ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ بِهَا إِبْرَاهِيمَ الْخَلِيلَ بَعْدَ النَّبُوَّةِ وَالْخَلَّةِ مَرْتَبَةً ثَالِثَةً وَفَضِيلَةً شَرَفَهُ بِهَا وَأَشَادَ بِهَا ذِكْرَهُ»^۲ خداوند ابراهیم را به صفت امامت، بعد از نبوت و مقام خلّت اختصاص داد، امامت فضیلتی است که ابراهیم با آن شرافت یافت و با آن یاد خداوند را برپا نمود.

۱. (بقره، ۱۲۴) ﴿وَإِذْ آتَيْنَا إِبْرَاهِيمَ رُؤْيَاهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا ...﴾

۲. یعقوب، کلینی، اصول کافی، شرح سید هاشم رسولی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اهل‌بیت، ۱۳۸۷ق، ج ۱، ص ۱۵۴، هاشم بن سلیمان حسینی بحرانی، غایة المرام و حجة الخصام فی تعیین الامام من طریق الخاص والعام، تحقیق رضا صدر، قم، نشر دانش حوزه، الطبعة الاولى، ۱۴۲۶ق، ج ۳، ص ۱۲۹.

به مقتضای آیه دیگری از قرآن، و به تصریح روایات، امامت از چنان جایگاه والایی برخوردار است که ابلاغ نکردن آن توسط پیامبر ﷺ به منزله ابلاغ نکردن همه معارف و احکام الهی است ﴿يَتَأْتِيهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ...﴾^۱ هم‌چنین از روایاتی که در شأن نزول آیه ﴿الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا...﴾^۲ وارد شده است، منزلت و جایگاه والای امامت روشن می‌گردد، زیرا بر طبق این روایات، آیه بعد از جریان غدیر خم در بیان امامت و ولایت علی عليه السلام نازل گردیده است. بر این اساس، امامت پدیده‌ای است که دین اسلام با آن کامل گردیده و نعمت الهی به تمامیت رسید و دین اسلام با چنین ویژگی، مورد رضایت خداوند گرفته است. مسئله امامت، اگر چه از نخستین روزهای نبوت مورد توجه و تأکید خاص پیامبر ﷺ قرار داشت، اما در جمع مسلمانان از شهرهای مختلف و به صورت رسمی بیان نشده بود، لذا رسول گرامی اسلام مأموریت یافت در جمع کثیری از مسلمانان که از حج باز می‌گشتند، در غدیر خم مأموریت خویش را انجام دهد.

خلاصه آنکه امامت، در زندگی و سرنوشت انسان نقش تعیین کننده‌ای دارد، نبی مکرم اسلام ﷺ این اهمیت را با حدیث: «من مات و لم يعرف امام زمانه مات میتة الجاهلیة» به نیکی بیان می‌فرمایند.

پژوهش حاضر سعی دارد امامت را در تفسیر روح المعانی مورد بررسی قرار دهد، آلوسی در تفسیر خود در ذیل آیاتی که به مسایل کلامی یا فقهی پرداخته است بحث شیعه و عقاید او را مطرح کرده است. وی در ذیل آیات بسیاری به امامت و عقاید شیعه شبیه وارد کرده است.

البته در این پژوهش به علت محدود بودن گستره تحقیق و ضیق وقت، فقط به هشت آیه از آیات امامت پرداخته شده است. اما می‌توان گفت، اکثر شبهات آلوسی در مورد امامت در ذیل همین آیات مورد کنکاش و نقد قرار گرفته است.

---

۱. مائده، ۶۷.

۲. مائده، ۳.

بیان مسئله:

امامت در مکتب تشیع در ردیف توحید، نبوت و معاد، جزء اصول دین است، شیعه بر این باور است که جانشینی رسول خدا ﷺ تنها از طریق نص و در انحصار اهل بیت عصمت و طهارت می‌باشد؛ و وظایف امامت را در امتداد وظایف رسالت پیامبر اکرم ﷺ می‌داند و معتقد است امام در عین داشتن عصمت به همان وظایفی که بر عهده پیامبر ﷺ بوده قیام می‌کند، جز اینکه به امام معصوم وحی نمی‌شود، شیعه در اثبات این عقیده از کتاب و سنت و عقل بهره جسته است.

آلوسی از جمله اندیشمندان اهل سنت است که در ذیل حدود پنجاه آیه به بیان شبهه در مورد مبانی و اصول فکری شیعه پرداخته است. وی کتاب‌هایی نیز در رد امامت تألیف نموده است که مورد استناد علمای اهل سنت قرار می‌گیرد که از جمله به کتاب «النفحات القدسیة فی رد الامامیة» می‌توان اشاره کرد.

از جمله ویژگی‌های تفسیر آلوسی نقد محتوایی ادله مرتبط با امامت است، که ضرورت تحلیل و نقد و رد آنها را افزون می‌سازد.

در این پژوهش سعی بر آن است که خواننده با آلوسی و تفسیر روح المعانی آشنا گردد، پس از آن مبحث امامت از دیدگاه شیعه و اهل سنت بیان و آیاتی که در این زمینه مطرح گردیده، تبیین گردد و دیدگاه آلوسی در ذیل هر یک از آیات بازخوانی و با تأمل و دقت در نقدهای محتوایی وی به بررسی و رد آنها پرداخته شود و تلاش گردید که در بیان مستندات شیعه، از منابع اهل سنت استفاده شود.

علت انتخاب موضوع، اهمیت و فایده آن:

نقد و بررسی علمی هر مسئله، موجب رشد و بالندگی آن و در نتیجه گشودن گره‌های آن مسئله می‌گردد. بحث امامت با توجه به بعد عقیدتی آن از حساسیت خاصی برخوردار است، زیرا هم به ماهیت حکومت اسلامی بعد از پیامبر ﷺ ارتباط دارد و هم به مرجعیت دینی و اخذ احکام الهی و جایگاه امام در حل مشکلات فکری و عقیدتی امت اسلامی مرتبط می‌باشد.

با توجه به این که در احادیث شیعه و سنی قرآن به عنوان ثقل اکبر معرفی گردیده و مورد اهتمام و توجه همه فرقه‌های اسلامی قرار دارد، مباحث قرآنی امامت از دیدگاه آلوسی انتخاب گردید، زیرا مباحث کلامی از مباحث جنجالی در کتاب‌های تفسیری است و آلوسی به زعم خود با مبانی کلامی شیعه نسبتاً آشناست و با توجه به اهمیتی که دیدگاه وی در میان مفسران اهل سنت دارد، نقد و بررسی دیدگاه وی در تبیین حق و آشکار ساختن حقیقت، می‌تواند مؤثر باشد.

سابقه پژوهش:

امامت و پیشوایی در معنای گسترده آن یکی از ضرورت‌های زندگی اجتماعی بشر است و همواره در جوامع گوناگون فرد یا افرادی امامت و رهبری جامعه را به عهده داشته‌اند، و به بیان امام علی علیه السلام مردم را از امیری نیکوکار یا تبهار گریزی نیست.

بحث امامت و خلافت از منظر دین سابقه‌اش با تاریخ بشر برابر است. زیرا پیامبری، نخستین جلوه امامت و رهبری دینی در حیات بشری است و امامت به معنای خاص آن، به عنوان جانشینی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم یکی از مهمترین مسائل جهان اسلام است که در زمان حیات رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله و سلم مطرح و بعد از رحلت آن بزرگوار به صورت دو فرقه بزرگ شیعه و سنی رخ نمایند؛ و هر یک از دو فرقه کتاب‌های بسیاری در زمینه رهبری جامعه اسلامی بعد از پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم تألیف کرده‌اند، و این گویای این حقیقت است که خلافت و امامت از مسائل مهم و محوری در جهان اسلام است.

علماء و متکلمین شیعه در زمینه امامت در طول تاریخ، کتاب‌های زیادی به رشته تحریر درآورده‌اند، و در بیشتر منابع شیعی، بعد از تبیین مسأله امامت، شبهات وارده از سوی فرقه‌های اسلامی مورد کنکاش و نقد قرار گرفته و در تثبیت دیدگاه امامت مطالبی بیان شده است.

در زمینه امامت از دیدگاه آلوسی و نیز نقد و ردّ عقیده برخی عالمان اهل سنت، که عملاً نقد آلوسی است، کتاب‌ها، مقالات و پایان نامه‌های زیادی نگاشته شده است، اما وظیفه همچنان باقی است. در این زمینه به کتاب‌هایی چون «الشافی فی الامامة» و «الذخیره فی علم

الكلام» از سید مرتضی، «منهاج الكرامه» و «منهج الصدق» از علامه حلی، «دلایل الصدق» از مرحوم مظفر و «المراجعات» علامه شرف‌الدین می‌توان اشاره کرد.

در کتب رجالی اهل سنت و کتاب‌های تفسیری و مفسرشناسی مانند «التفسیر و المفسرون» در خصوص شخصیت آلوسی و اندیشه وی سخن به میان آمده و به طور خاص به کتاب «آلوسی مفسراً» می‌توان اشاره کرد.

و در نقد اندیشه آلوسی و پاسخ به شبهات او از کتاب‌های «الاسلام و الآلوسی» و «آلوسی و التشیع» نگاشته آقای کاظمی قزوینی، و از پایان نامه‌ها، «شبهات خمسه» اثر دکتر محمد مرتضوی یاد کرد، که مسئله را موشکافانه بررسی کرده‌اند.

سؤالات اصلی پژوهش

در این پژوهش سعی شده است به این سؤالات پرداخته شود:

۱. آراء آلوسی در تفسیر آیات مربوط به امامت، بر چه مبنا یا مبانی‌ای استوار است؟
۲. او با چه روشی در اثبات ادعای خویش، بحث را تنقیح می‌کند؟
۳. چگونه می‌توان از طریق آیات قرآن یا روایات مورد قبول آلوسی، دیدگاهش را نقد و بررسی کرد؟

سؤالات فرعی پژوهش:

۱. آیا فضای فکری و اجتماعی و فرهنگی در موضع‌گیری آلوسی اثر داشته است؟
۲. آلوسی به نقد چه مقدار از آیات مرتبط با امامت پرداخته است؟
۳. نقدهای آلوسی معطوف به چگونه موضوعاتی است. «متنی یا سندی»؟
۴. چه مقدار از آراء و تحلیل‌های آلوسی مستند به دیگران و چه مقدار از آن خود اوست؟

فرضیه‌های پژوهش:

۱. محیط پرورش فکری وی به لحاظ آمیختگی به مجادلات مذهبی، در گرایش‌های وی بی-تأثیر نبوده است.
۲. آلوسی به همه آیات مرتبط با امامت و ولایت نپرداخته است.
۳. نقدهای او بیشتر متنی است تا سندی.
۴. بهره‌وری وی از میراث نقدی مکتب خلفا گسترده نیست.

پیش فرض‌های پژوهش:

۱. اسلام آخرین دین آسمانی و نبی مکرم اسلام ﷺ خاتم پیامبران است.
۲. قرآن کریم معجزه الهی و به عنوان ثقل اکبر مورد تأیید فرق اسلامی می‌باشد.
۳. جانشینی پیامبر اسلام ﷺ و سرپرستی جامعه اسلامی از ضروریات می‌باشد.
۴. آلوسی در تفسیر خود بحث جانشینی پیامبر اکرم ﷺ و خلافت را مطرح کرده است.

اهداف پژوهش:

- با توجه به آنچه بیان شد اهداف این تحقیق را می‌توان چنین خلاصه نمود:
۱. جستجو در آیات و اثبات دلالت آیات بر امامت.
  ۲. بررسی دیدگاه آلوسی و شبهه شناسی.
  ۳. نقد و پاسخ به دیدگاه وی بر اساس مبانی و آرائی که وی آنها را پذیرفته و به اتقان آنها باور دارد.
  ۴. یافتن راه وحدت بین مذاهب اسلامی بر اساس بحث و بررسی منطقی که از بینش صحیح بدون تعصب نشأت گرفته باشد.

روش پژوهش و گردآوری اطلاعات:

روش پژوهش توصیفی-تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای می‌باشد.

جنبه جدید بودن و نوآوری تحقیق

آنچه از کتاب‌ها یا پایان‌نامه‌هایی که به بحث امامت پرداخته‌اند، یا دیدگاه آلوسی را بررسی کرده‌اند، کمتر به بحث امامت از دیدگاه وی در تفسیرش توجه کرده‌اند و بیشتر دیدگاه کلامی او را مورد نقد قرار داده‌اند. این پژوهش بیشتر به تفسیر آیات از دیدگاه وی می‌پردازد؛ و می‌توان گفت این تحقیق می‌تواند رد و نقد دیدگاه تفسیری او در زمینه امامت باشد. افزون بر آن اینکه پژوهش‌های نقدی غالباً اسنادی هستند و این پژوهش می‌کوشد بیشتر محتوایی باشد.

نتایج علمی و عملی تحقیق:

۱. پاسخ به پرسش‌ها و شبهات آلوسی در مورد امامت در تفسیر روح‌المعانی.
۲. پاسخ به پرسش‌ها و شبهات همگون یا هم‌افق با دیدگاه آلوسی از سوی عالمان و مفسران دیگر مذاهب.
۳. یاری‌رسانی به پژوهش‌های بین‌المذاهب با تکیه بر قرآن و روایات پذیرفته شده در میان مذاهب اسلامی.

سازمان دهی تحقیق:

سازمان دهی فصول پژوهش به شرح زیر است:

فصل اول به بیان زندگی آلوسی و معرفی تفسیر روح‌المعانی اختصاص دارد،

فصل دوم به مفهوم شناسی امام و امامت پرداخته و در ضمن آن دیدگاه اهل سنت و متکلمین شیعه در مورد امامت بیان گردیده است.

فصل سوم کتاب، به بررسی آیات امامت و ولایت، اختصاص یافته و در این فصل آیاتی که به طور خاص به امامت علی علیه السلام اشاره دارد، همچون «آیه ولایت» و آیات غدیر یعنی «آیه تبلیغ» و «آیه اکمال» اشاره گردیده است.

فصل چهارم به آیاتی که بر امامت ائمه معصومین علیهم السلام به عنوان هادیان و منذران امت، دلالت تصریح دارند، از جمله «آیه صادقین» و «آیه هدایت» پرداخته شده است.

فصل پنجم به آیات فضایل اهل بیت علیهم السلام اختصاص یافته است و آیات «تطهیر»، «مودت» و «مباهله» بررسی شده است. البته به علت محدود بودن پایان نامه و ضیق وقت در این سه فصل به تعداد محدودی از آیات اشاره گردیده است و گرنه چشمه سار آیات الهی در زمینه آیات ولایت به پهنه همه آیات نازل از سوی باریتعالی است و این مقال قطره‌ای از بیکران هدایت است.

فصل ششم به جمع بندی و نتایج حاصله از پژوهش اشاره دارد.

متذکر می‌شوم در تبیین کلامی بحث امامت، از کتاب «الشافی فی الامامة و الذخيرة فی علم الکلام» شریف مرتضی و در مباحث تفسیری و تبیین دیدگاه شیعه از تفسیر المیزان و در بیان روایات آیات، از «المراجعات و موسوعة شرف‌الدین» و دانشنامه امام علی علیه السلام بیشترین استفاده شده است.

فصل اول

زندگی نامه و آثار علمی آلوسی

الف) زندگی آلوسی

ابوالثناء شهاب‌الدین سید محمود افندی آلوسی بغدادی، از دانشمندان قرن سیزدهم (۱۲۱۷-۱۲۷۰ق)، فرزند صلاح‌الدین عبدالله، ملقب به شهاب آلوسی، فقیه، مفسر، ادیب و مفتی بغداد می‌باشد. او را در زمره ادیبان و نویسندگان عصر نوین فرهنگ عرب بر می‌شمارند. خاندان آلوسی منسوب به جزیره آلوس است که در وسط نهر فرات و در فاصله پنج منزل تا بغداد، قرار دارد، جدّ این خاندان، شیخ عبدالقادر الطیار در این جزیره زندگی می‌کرد و علت این که او را آلوسی گفته‌اند بنا به نظر زرکلی وابستگی او به این مکان است، وی می‌نویسد: «آلوسی منسوب به آبادی است که در کناره فرات نزدیک عانه قرار دارد و یاقوت حموی در معجم البلدان آنجا را آلوسه نامیده است و در جای دیگر کتاب خود، آن را آلوس ذکر می‌نماید...»^۱.

پدر او عبدالله افندی، نسبش از طرف پدر به حسین بن علی علیه السلام و از طرف مادر به حسن بن علی علیه السلام می‌رسد، آلوسی مادرش فاطمه را در کودکی از دست داد، اجداد آلوسی هنگام حمله هلاکوخان مغول به بغداد، به منطقه آلوس گریختند و منسوب به این محل شدند.^۲ آلوسی از سادات حسینی و هاشمی‌نسب و منسوب به اهل بیت علیهم السلام می‌باشد. در کتاب مشجرات آل‌الرسول، مرحوم آیه‌الله مرعشی در حواشی خود بر کتاب احقاق الحق می‌گوید: «نسب آلوسی به امام محمد تقی علیه السلام می‌رسد».^۳

۱. خیرالدین زرکلی، الاعلام، بیروت، دارالعلم للملایین، الطبعة السابعة، ۱۹۸۶م، ج ۱، ص ۲۵.

۲. همان، ج ۷، ص ۱۷۶.

۳. نور الله حسینی تستری، احقاق الحق و ازهاق الباطل، تعلیقات شهاب‌الدین حسینی مرعشی نجفی، تهران، المطبعة

الاسلامیة، ج ۲، ص ۴۱۰.

در مورد نسب آلوسی نوشته‌اند: «ابوالثناء، ابوعبدالله شهاب الدین محمود آلوسی البغدادی الحسنى الحسينى»،^۱ وی در روز ۱۴ شعبان سال، ۱۲۱۷ در کرخ نزدیک بغداد بدنیا آمد، از کودکی به حفظ قرآن پرداخت، سیدمحمود از کودکی نزد پدر و جمعی از استادان، درس خواند و به سبب هوشمندی و برخورداری از حافظه‌ای قوی در کسب علم به سرعت پیشرفت کرد، به طوری که در ۱۰ سالگی به بخشی از منطق، حدیث و فقه حنفی و شافعی تسلط و احاطه یافت، وی در سیزده سالگی شرحی بر قطر الندی نوشت، قبل از بیست سالگی به تفسیر قرآن احاطه یافت و هنگامی که ۲۱ ساله بود، تدریس می‌کرد، سپس از طرف داودپاشا به مقام خطیب و واعظ منصوب گردید و روزانه درس‌های متعددی در مدارس مختلف بغداد داشت.^۲ وی از بسیاری از عالمان مشهور بغداد اجازه روایت یافت و خود در شمار استادان بزرگ درآمد و ملقب به «علامه» شد.

آلوسی از بزرگان علمای حنفی مسلک در بغداد بود، بین معقول و منقول جمع نموده و عالم به مبادی اصول و فروع و مفسری آگاه با حافظه‌ای قوی بود،^۳ به طوری که خودش می‌گفت: «هر چه به ذهنم سپردم، به من خیانت نکرده است»، و بسیار می‌گفت: «لادعوت فکری لمعضلة إلا و أجابنی.» در روزگار خود به شهرتی عظیم دست یافت. او شیخ العلمای عراق و مورد توجه حکومت عثمانی بود.

در مدح او ذهبی گفته است: «علوم زیادی کسب کرد و در همه آنها سرآمد بود... آگاهی به مسائل اختلافی مذاهب داشت و مطلع بر ملت‌ها و فرقه‌ها، دارای اعتقاد سلفی و مذهب شافعی بود. البته در بسیاری از مسائل از ابوحنیفه تقلید می‌کرد و در نهایت به اجتهاد رو آورد»،^۴ شهرت علمی وی بیشتر به سبب تفسیر معروف وی با عنوان «روح‌المعانی» است. وی به حوادث تاریخی نیز علاقه نشان می‌داد و این امر از نامه‌ها و کتاب‌های تراجمی که از

۱. کارل بروکلمان، تاریخ الادب العربی، نقله الی العربیة عمر صابر عبد الجلیل، قم، مؤسسه دار الکتاب الاسلامی، الطبعة الاولى، ۱۴۲۹ق، ج ۷، ص ۱۶۸.

۲. محسن عبدالحمید، آلوسی مفسراً، بغداد، مطبعة المعارف، الطبعة الاولى، ۱۳۸۸ق، ص ۴۲؛ و کارل بروکلمان، تاریخ الادب العربی، ج ۷، صص ۱۶۸-۱۷۱.

۳. محمد هادی معرفت، التفسیر والمفسرون فی ثوبه القشيب، مشهد، منشورات الجامعة الرضویة للعلوم الاسلامیة، ۱۳۷۷ش، ج ۲، ص ۷۷.

۴. محمدحسین ذهبی، التفسیر والمفسرون، قاهره، دارالحدیث، ۱۴۲۶ق، ج ۱، صص ۳۰۱-۳۰۳.

وی بر جا مانده، به خوبی پیدا است. در زمینه لغت نیز آثاری دارد که گویا از دوران جوانی اوست. از وی بیش از ۲۰ کتاب در زمینه‌های ادبیات، تراجم، منطق، عرفان، عقاید و تفسیر به جا مانده است.

اشعار زیادی در مدح او سروده شده و به صورت کتابی تدوین گردیده است. غراوی به مناسبت صدمین سال وفات وی کتابی در شرح حال او نوشته و فهرست آثار او را گرد آورده است.^۱

آلوسی با آنکه خود شافعی مذهب بود، به سبب اطلاع از فقه مذاهب دیگر، و شاید گرایش به آرای ابوحنیفه، مفتی پیروان مذهب حنفی شد (۱۲۴۲ق) و در همین مقام بود تا در سال ۱۲۵۸ق بر اثر مخالفت والی ترک بغداد، از کار برکنار شد و به امر تفسیر پرداخت. البته والی بغداد، به عزل آلوسی اکتفا نکرد و تدریس را نیز بر او ممنوع نمود، لذا وضع زندگی‌اش به فقر و تنگدستی گرایید، به همین دلیل چاره‌ای جز کوچ به استامبول برای عرضه و بیان بی‌عدالتی موجود به حکومت عثمانی نمی‌بیند (۱۲۶۲ق). اما ظاهراً صدر اعظم استانبول روی خوش به او نشان نداد و به آنچه می‌خواست، دست نیافت. آلوسی درباره این دوره تاریک زندگی خویش می‌نویسد: «چاره‌ای جز کوچ از ترس ترور و بدبختی خانواده‌ام نداشتم و با خود گفتم ناگزیر باید سفر کرد، حتی اگر به سوی قطعه‌ای از جهنم باشد، زیرا سختی‌هایی که مرا در برگرفته بسیار عظیم بود»^۲، آلوسی به موصل رفت و از آنجا به شهرهای دیگر سفر کرد، با بسیاری از بزرگان و علماء دیدار کرد و در همه سفرها ظاهراً برتری علمی خود را بر علمای اهل سنت به نمایش گذاشت، به طوری که از سلطان عبدالمجید، امپراطور وقت عثمانی، نشان افتخار دریافت کرد، وی کتابی درباره این سفر و مشکلات خود و خانواده و نیز مباحثات علمی خویش نوشته است. در سال ۱۲۶۹ق پس از هفت سال مهاجرت، به بغداد بازگشت و در سال ۱۲۷۰ در همانجا درگذشت و در مقبره شیخ معروف کرخی در کرخ مدفون گشت.^۳

۱. کاظم موسوی بجنوردی، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران، انتشارات مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، چاپ دوم،

۱۳۷۴ش، ج ۲، ص ۱۸۰.

۲. محسن عبدالحمید، آلوسی مفسراً، ص ۴۶.

۳. همان، ص ۵۳.

در کتاب‌های اعلام العراق، اعیان البیان، المسک الادخر، هداية العارفين و... مطالبی درباره زندگی آلوسی، بیان شده است.

(ب) فضای فکری و سیاسی عصر آلوسی

عراق در قرن سیزدهم هجری امنیت نداشت، زیرا همواره عشایر و گروه‌های مختلف علیه دولت خروج می‌کردند و همواره در این کشور مستعمره، جنگ و درگیری وجود داشت، به خصوص منطقه فرات الاوسط که از حمله دزدانی که اموال مردم را به غارت می‌بردند، نابسامان بود. درگیری‌ها نیز به عشایر خلاصه نمی‌شد، بلکه انقلاب مردم و شیعیان کربلا علیه نجیب پاشا (۱۲۵۸ق)، برای سرنگونی حکومت دست‌نشانده عثمانی، موجب کشته شدن عدّه زیادی از مردم گردید.

نفوذ بیگانگان به خصوص بریتانیا در این دوران پراضطراب، موجبات ازهم گسیختگی بیشتر امور در عراق را فراهم آورد، از حاکمان هم‌عصر آلوسی که تحت تاثیر بیگانگان قرار داشتند، می‌توان به حاکمان زیر اشاره کرد: داود پاشا که از بزرگان وزراء بود و در بغداد مسلمان شد، وی به ادبیات و علم و ارتش اهمیت زیادی می‌داد، در زمان حکومت وی، مدارس زیادی تأسیس شد و به شؤون حکومتی عراق آن چنان پرداخت که باعث نگرانی سلطان محمود دوم گردید و در سال ۱۲۴۷ق. از وزارت عزل شد و به قسطنطنیه تبعید گردید.

نزدیکی آلوسی به داودپاشا، موجب انتصاب وی به مقام خطیب و واعظ بغداد گردید، ولی پس از عزل داودپاشا، وضعیت سیاسی اجتماعی آلوسی نیز دستخوش تحولات ناگواری گردید، خود می‌گوید: «در سال ۱۲۴۷ق. از ترس عوام و بعضی خواص مخفی شدم، به خاطر اتهاماتی که به من نسبت داده بودند و بعضی منافقان جعل کرده بودند. لذا سه روز در زیرزمینی نزد بعضی دوستان مخفی شدم».^۱

دومین حاکم هم‌عصر آلوسی، علی‌رضاپاشا بود که در زمان وزارتش در عراق، آزادی اندیشه رواج داشت، وی از تعصب و قوم‌گرایی به دور بود. بعضی از مورخین ظلم و

۱. شهاب‌الدین سید محمود آلوسی البغدادی، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی، بیروت، دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۴۰۸ق، ج ۵، جزء ۱۰، ص ۹۷.

قساوت در برخورد با مردم را به او نسبت می‌دهند، اما آلوسی در زمان علی‌رضاپاشا به مقام مفتی حنفی‌مذهبان رسید و سرپرستی مدرسه مرجانیه را به عهده گرفت و در این زمان شعرا در مدح آلوسی، شعرها سروده‌اند.

سومین حاکم هم‌عصر آلوسی، محمد نجیب پاشا بود، در مورد وی مورخان اختلاف نظر دارند، عده‌ای او را ظالم و عده‌ای، صاحب عدالت و شجاعت می‌دانند، در زمان نجیب پاشا، آلوسی از منصب افتاء عزل شد (۱۲۵۸ق) و از تدریس در مدرسه جامع مرجانیه نیز منع گردید. لذا وضع زندگی‌اش تغییر یافت و وی به کار تفسیر قرآن اشتغال ورزید.

آلوسی از کسانی است که به امپراطوری عثمانی بیشترین یاری و کمک را رسانده، وی در مدح سلاطین و وزرای عثمانی مبالغه می‌کرد و با قلم و زبان آنان را تقویت می‌نمود و تدقیق در نوشته‌هایش این احتمال را تقویت می‌کند که علت مخالفت همراه با تعصب و اغراق وی علیه مذهب شیعه، به همین دلیل بوده باشد.

اما از لحاظ فضای فکری دوره آلوسی می‌توان گفت، نهضت‌های علمی و ادبی گسترش یافت و مدارس در بغداد، موصل، سامرا، کربلا و شهر زور (کردستان) دایر گردید که باعث انتشار علم و ادب شد که در این مدارس علوم نقلی و عقلی، تدریس می‌گردید.^۱

ج) گستره علمی آلوسی

آلوسی در علوم نقلی مثل لغت، تفسیر، حدیث، فقه و اصول و در علوم عقلی از جمله منطق، فلسفه، هیئت و کلام در حوزه‌های علمی سرزمین‌های اسلامی، به خصوص عراق شهرت داشت، وی در زمینه علوم عصر خویش به خصوص علوم اروپایی نیز علی‌رغم عدم ارتباط وثیق بین شرق و غرب، تبحر داشت و در بخش‌هایی از تفسیرش به آنها اشاره نموده است.^۲

وی در زمینه علم هیئت قدیم و جدید تصنیفاتی داشته، گرچه اطلاعات کافی در مورد نظریات عصر جدید نداشت اما نظریاتی در خصوص چگونگی خلقت هستی مطرح کرده

۱. محسن عبدالحمید، آلوسی مفسراً، ص ۵۰.

۲. ر.ک. شهاب‌الدین محمود آلوسی، روح المعانی، ج ۴، جزء ۸، ص ۱۱۸ و ج ۸، جزء ۱۵، ص ۲۹.

است،^۱ در زمینه گرایش‌های ادبی، سرآمد روزگار خود بود، در فقه‌اللغه عربی اطلاعات وسیعی داشت و در بسیاری از آثارش، از اشعار عربی به عنوان شاهد مثال، استفاده می‌کرده است، حتی شعر فارسی نیز در برخی کتب وی ملاحظه می‌شود. وی شناخت مختصری به زبان فارسی داشته و در تفسیرش در زمینه مباحثی که مربوط به صوفیه می‌شود، به بعضی اشعار فارسی، استشهاد نموده است.^۲

در زمینه تاریخ اطلاعات وسیعی داشت، چنان که در شرح آیاتی از سوره آل عمران و دیگر سوره قرآنی از آن استفاده کرده است.^۳

اطلاعات وی نسبت به صوفیه از طریق مطالعه آثار بزرگان صوفی، از جمله خالد نقشبندی و ابن عربی بوده، لذا بر رموز سیر و سلوک اهل سنت آگاه و بسیار تحت تأثیر ابن عربی بوده است. البته ردّ آلوسی بر تصوف در کتابش به نام «الاعتقاد»، نشانه تزلزل اعتقاد وی به نظرات تصوف و ریاضات و روش‌های سیر و سلوک آنان به خصوص متصوفان هم‌عصرش می‌باشد؛ و اطلاعاتش در مورد ملل و ادیانی که قبل از اسلام وجود داشته‌اند، در تفسیر آیاتی که مربوط به اهل کتاب است، مشاهده می‌شود.

آلوسی علیه معتزله، هجمیه، طبیعت‌گرایان و مسیحیان نیز سخن رانده و بر اقوال بعضی مفسرین آنان ردّیه دارد.

(د) آلوسی و تأثیر نظر دیگران بر او

از ویژگی‌های شخصیت آلوسی این بود که فردی معتدل و بدون تعصب نسبت به فرقی چهارگانه اهل سنت بود، هر آنچه به نظرش حق بود اعلام می‌کرد، هر چند در این مسیر به سختی و مرارت می‌افتاد، وی در تفسیرش آورده است: «چه بسیار مواردی که بعضی والیان به من گفتند که تنها تو باید این مسئله شرعی را چنین بیان کنی و من به علت عدول از دستورش اذیت‌ها دیدم... و با این همه از سخنم بازنگشتم.»^۴

۱. همان، ج ۱۲، جزء ۲۳، ص ۲۳۹.

۲. همان، ج ۱۵، جزء ۳۰، ص ۳۶۸.

۳. همان، ج ۲، جزء ۳، ص ۱۷۸.

۴. شهاب‌الدین محمود آلوسی، روح المعانی، جزء ۲۸، ص ۲۱.

در مورد مسائل اعتقادی، عقاید سلف از صحابه و تابعین را پیروی می‌کند و ظاهر را در این موارد مقبول دانسته و تأویل و تمثیل به کار نمی‌برد.^۱ وی در تفسیرش نیز بر رأی سلف اتکاء دارد، و این امر موجب عدم استحکام علمی و تزلزل وی نیز گردیده، به طوری که در اکثر موارد بعد از ذکر اقوال آورده است: «الاحوط» یا «الاولی» عدم القطع و التعیین.^۲ گاهی نیز به طور نامعقول همه اقوال را می‌پذیرد. به عنوان نمونه در ذیل آیه ﴿وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ﴾^۳ بعد از نقل روایات مختلف، در مورد میهمانی پیامبر ﷺ می‌گوید: اگر بگوییم همه روایات صحیح است، راه جمع بین همه آنها این است که بگوییم، انذار در چند نوبت انجام گرفته است.^۴

سلفی مسلک بودن وی در عقیده، در تفسیر آیه ﴿وَأَبْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ﴾^۵ دیده می‌شود، زیرا او تأکید دارد که در مسئله توسل، اگر مطلوب زنده باشد، به معنای درخواست است، ولی اگر مرده باشد، توسل جایز نیست و در این مسئله با ابن تیمیه هم عقیده است که «توسل به ذات و سوگند دادن خدا به واسطه یکی از بندگانش و استغاثه از ائمه علیهم السلام و... را منع می‌کند»^۶ اما بر خلاف ابن تیمیه، توسل و استغاثه به پیامبر اکرم ﷺ را نیکو می‌شمارد و علیه او می‌نویسد: «لم ينكر ذلك احد من الخلف والسلف، حتى جاء ابن تیمیه و أنكر ذلك و عدل عن الصراط المستقیم و إبتدع ما لم يقله عالم».^۷ هیچ کس از علمای خلف و سلف توسل به رسول اکرم ﷺ را انکار نکرده‌اند تا اینکه ابن تیمیه آن را انکار کرد و از صراط مستقیم منحرف گشت و پایه گذار بدعتی شد که مثل آن را عالمی قائل نشده است.

۱. همان، ج ۱۴، جزء ۲۷، ص ۱۶۸.

۲. همان، ج ۱، جزء ۱، ص ۲۳۴-۲۳۵، آلوسی مفسراً، ص ۲۵۴.

۳. (شعراء، ۲۱۴)، و خویشان نزدیک را هشدار ده

۴. رک. شهاب الدین محمود آلوسی، همان، ج ۵، جزء ۱۰، ص ۱۳۳. محمد حسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، قم،

منشورات جماعة المدرسين فی الحوزة العلمية، ج ۱۵، ص ۳۳۵.

۵. (مأئده، ۳۵)، و [برای تقرب] به سوی او وسیله بجوید.

۶. شهاب الدین محمود آلوسی، همان، ج ۵، جزء ۱۱، ص ۹۸، و محسن عبدالحمید، آلوسی مفسراً، ص ۲۹۳.

۷. همان، ج ۲، جزء ۳، ص ۱۲۶.

وی با اینکه سلفی‌الاعتقاد است که مذهب جمهور اهل سنت در مسائل کلامی همین است، تا حدی استقلال به‌رأی دارد، مثلاً بر خلاف حنفیه که معتقدند، ایمان زیادت و نقصان نمی‌پذیرد، معتقد است که ایمان زیادت و نقصان می‌پذیرد. وی گاهی نسبت به فتاوی ابوحنیفه به شدت تعصب نشان می‌دهد و گاه معارض و مخالف او می‌شود^۱ و گاه از نظریات شافعی دفاع می‌کند.^۲

گاه از صوفیه دفاع می‌کند، کسانی را که قائل هستند که مصطلحات صوفیه از کلمات نصاری الهام گرفته شده، رد می‌کند.^۳ و گاه به شدت به صوفیان حمله می‌کند. به بعضی نظریاتشان ایمان دارد و آنان را از خود داناتر می‌داند ولی بعضی آراء را مردود می‌شمارد، مثلاً منکر توسل به غیرخدا و زیارت قبور می‌شود و آنان را در عمل مذمت می‌کند.^۴

هـ) تألیفات و آثار آلوسی

هـ-۱) کتابهای آلوسی

۱. التبیان فی شرح البرهان

از ابتدا تا انتهای این کتاب، در مورد مشروعیت دولت عثمانی و وجوب اطاعت از آن بر همه مسلمانان است. ادامه کتاب درباره ردّ نظریه شیعه در زمینه ظهور مهدی منتظر(عج) است، آن گونه که شیعیان به آن معتقدند.

۱. همان، ج ۴، جزء ۹، ص ۱۱۷.

۲. همان، ج ۱۴، جزء ۲۸، ص ۱۲۹.

۳. همان، ج ۱۷، ص ۶۹-۷۰.

۴. همان، ج ۹، ص ۱۱۰.

فصلی نیز در مورد فقه سیاسی در قضیه امامت از دیدگاه اهل سنت و شیعه آورده است و در آخر اعلام می‌دارد که شیعه معتقد به لطف الهی در نصب امام است و چه لطفی بر خدا واجب است، در حالی که مردم از وجود امام غایب فیض نمی‌برند.^۱

۲. الاجوبة العراقية علی الاسئلة اللاهوتية

فصل اول کتاب، در مورد اثبات عدالت صحابه است و اینکه شیعه جز عده کمی، بقیه‌ی صحابه را مرتد می‌داند، سخن رانده و آن را ردّ می‌کند و سپس در ردّ حجیت حدیث غدیر مطالبی ذکر می‌کند.

در فصل دوم، به بررسی زمینه‌های فتنه‌ای که بین علی علیه السلام و عایشه و زبیر اتفاق افتاد، می‌پردازد و ثابت می‌کند که اینان به بیعت با علی علیه السلام برگشتند. همین‌طور وقایع تاریخی‌ای را ذکر کرده که معاویه بر آنچه در حق علی علیه السلام انجام داده، ابراز پشیمانی کرده است.^۲ وی در فصل سوم کتابش، درباره تکفیر کسانی که صحابه را لعن می‌کنند و وجوب قتل لعن‌کنندگان سخن رانده است.

و فصل آخر کتابش را به ذکر فضایل معاویه و عمرو بن عاص و بیان مراتب و افضلیت بعضی صحابه اختصاص داده است.

۳. سفرة الزاد لسفرة الجهاد

کتاب در فضیلت جهاد و این که جهاد در زمان معاصر وی نیز بر مسلمانان واجب عینی بوده، نوشته شده است.

۴. الاجوبة العراقية للأسئلة الایرانية

۱. محسن عبدالحمید، آلوسی مفسراً، ص ۱۱۱. (در بررسی دیدگاه آلوسی در ذیل آیات، این مساله پاسخ داده خواهد شد. ان شاء الله)

۲. همان، ص ۱۱۶-۱۱۸.

مشمتمل بر پاسخ به سی سؤال در مورد تصوف، موضوعات کلامی، منطقی،... از دیدگاه مذاهب مختلف و همچنین ردّ علیه شیعه در زمینه‌ی مبانی علم رجال می‌باشد.^۱

۵. النفحات القدسیة فی الردّ علی الامامیة

این اثر متضمن ردّ شیعه در همه مواردی است که مخالف عقیده اهل سنت باشد. در فصل اول، امامت و نصب امام از سوی خداوند را مخالف طبع انسان دانسته^۲ و فصلی در مورد انکار عصمت امام و شرط دانستن عدالت نه عصمت نگاشته است و با آوردن مباحث تاریخی، وجوب امامت علی علیه السلام بعد از رسول اکرم صلی الله علیه و آله و نصب امام از سوی خدا را رد می‌کند. در فصل بعد رجعت بعد از مرگ را بررسی می‌کند. در فصل سوم در زمینه این حدیث که محبین علی علیه السلام وارد بهشت می‌شوند و مبغضین او در آتش می‌سوزند، ردّیه‌ای نوشته است.

۶. نهج السلامة الی مباحث الامامة

آلوسی در این کتاب با استناد به سخن دهلوی در «التحفة الاثنی عشریة» و به زعم خود فرقه‌های امامیه را برمی‌شمارد و امامیه را به ۳۹ فرقه تقسیم می‌کند. وی شیعه اثنی عشریه را «أهون الفرق الامامیة» ذکر می‌کند. و می‌گوید: «شیعیان در اعتقادات، طفیلی معتزله هستند.»^۳ وی در این کتاب تصریح دارد که شیعه به کفر نزدیک است، زیرا علی علیه السلام را بر انبیاء و فرشتگان الهی برتری داده و صحابه را سبّ و لعن می‌کنند. در این کتاب فصولی به معنای امامت و اقسام آن، وجوب نصب امام، معنای وجوب و شرایط امام و عدم نصب دو امام در یک زمان و اطاعت از کسی که به عنوان امام انتخاب شده و معنای خلافت و... اختصاص یافته است.^۴

۱. رک. محسن عبدالحمید، آلوسی مفسراً، ص ۱۲۱.

۲. همان، ص ۱۲۳، به نقل از النفحات القدسیة، ص ۳.

۳. همان، ص ۱۲۶، به نقل از کتاب نهج السلامة، «انهم متطفلون فی الاعتقادات الی المعتزله».

۴. همان، ص ۱۲۷، به نقل از نهج السلامة، ص ۳۳-۴۴.